

A többi nemzetiség száma oly kicsiny, hogy azokról külön beszélni nem érdemes.¹⁹⁾

Ha figyelembe vesszük azt, hogy a nagyobb tömegben lakó nemzetiségek az új földbirtokos érdekeinek előmozdítását célozták, határozottan megállapítható, hogy e telepítések nélkül egy a legtisztább magyar vármegyében is megtalálható kicsiny percenten kívül, ma is csak magyar lakosság volna a vármegyében.

Kritikus fejezetek az államföldrajzban.¹⁾

Az állam és Föld viszonyának vizsgálata előtt természet-szerűleg két út áll nyitva: az egyik *publicisztikai*, a másik *tudományos*. Publicisztikainak nevezünk oly vizsgálatot, mely közérdekű tárgy *aktuális értékelését* tartalmazza, tudományosnak pedig oly vizsgálatot, mely *örök* érvényességű összefüggéseket derít fel, a kétféle vizsgálat így egymást kiegészítheti.

„Értékelésről“ lehet-e szó általában az államföldrajzi kérdésnél? Kétségtelenül. Az állam élő szervezet, s ami életcélját előmozdíthatja, érték. Az állam előtt célok lebegnek, s a megvalósításukra szolgáló eszközök értékek. Általában a publicisztika alkalmas módon *nyilvánítja meg* azokat a célokat, melyek a köztudat szerint az állami tevékenység előtt lebegnek, s rámutat az eszközökre is. A Föld: eszköz. Itt tehát többféle korlátozásban szerepel az államcél: szerepel annyiban, *amennyiben* ezek a célok oly nyilvánvalóak, hogy már a köztudat síkjára kerülhetnek, tudotak, a közérzésben jelentkezők — ebből az látszik ki, hogy nem *minden* állami cél juthat felszínre a publicisztikában, sok cél és mozzanat a háttérben marad, s azt a tudomány tüzetesebb és mélyebb analízise hozza felszínre.

De azt is mondtuk, hogy a publicisztika csak *megnyilvánítja* az államcélokat, nem pedig alkotja is. E téren ismét szükség van arra, hogy a tudomány lépjen a sorompó elé; azt is mondtuk, hogy a publicisztika különös hangsúllyal csak azt kultiválja, ami *aktuális* tartalmú, s ezzel szemben a mégoly tartós és mély célok is rövideget szenvednek.

¹⁹⁾ Az adatokat Haan B. O. és Karácsonyi II. kötetéből vettem,

¹⁾ V. ő. a múlt számban közölteket.

Látható tehát az, hogy az államföldrajzi publicisztika, mely cikkek, sőt napilapok hasábjain vitatétéleivel, szuggesztíóival és követeléseivel megjelenik, az államföldrajzi irodalomban *csak bizonyos kezdetet képviselhet*, s tovább kell mennünk a tudomány terére.

Az államföldrajzi irodalom jelleméről kiemelkedő vonásként nem éppen kedvezőket állapíthatunk meg általában: mindenké-
előtt 1. nem tudják az írók megállapítani, hogy mi a valóban középponti jelentőségű kérdés, továbbá azt sem mindig érzik ki, — amint Wagner kiérzi, — hogy különbséget kell tennünk kultúr- és államföldrajzi kérdések között. 2. A problémák kellő sorrendjére nézve senkinek nincs tudatos álláspontja. Supan gondolkodik már erről valamennyire, de látni fogjuk, éppen nem a helyes alapon. Ez a ma még rügyező tudomány ugyanesak a kora tavasz jeleit mutatja. Ha a legújabb irodalmat nézzük, munkákat Wagner, Supan²²⁾, E. Schöne²³⁾, Dove²⁴⁾, Friedrich²⁵⁾, Vallaux²⁶⁾, Czirbusz, Milleker²⁷⁾ és Brunhes et Vallaux²⁸⁾ és végül Dix²⁹⁾ Reinhard³⁰⁾ tollából, mindenütt már első tekintetre zavaró a rendszertelenség, a kábító összevisszaság. Ily állapotban tudományunk nem maradhat. Egyrésztől az a veszedelem fenyegeti a kutatást, hogy (mint azt más tudományról mondták) gáznemű állapotba kerül, s addig terjeszkedik³¹⁾, míg ellenállásra nem talál; másrésztől csak *publicisztikai* síkon mozog, mint Dix könyve (ki alcímében ezt már mintha jelezni: „Weltpolitisches Handbuch“) némely szerző csak formálisan akar nevelni³²⁾.

²²⁾ *Leitlinien der allgem. polit. Geographie*, 1918. Supan követi Czirbusz is

²³⁾ *Polit. Geogr.* 1911. (Aus Natur u. Geistesw.).

²⁴⁾ *Polit. Geogr.* 1921. S. Göschen. Egy neves kutatótól joggal külön-
bet várhattunk volna.

²⁵⁾ *Anthropogeographie, Wirtschafts u. Verkehrsgeogr.* (O. Kende, Handb. 1914. I. 287. s. köv. lk.). A címből az államföldrajzot nem is sejtjük, de meg-
van egy fejezetében.

²⁶⁾ *Le sol et l'État*. 1911.

²⁷⁾ *Geopolitika*. Az Antrópogeográfia III. része. Bp. 1919. Népszerűsítő
Milleker, *A politikai földrajz alapvonalai* I. 1917. Debrecen (136 l.).

²⁸⁾ *La géographie de l'histoire*. 1921. 269—440. s. passim tovább is.

²⁹⁾ *Polit. Geogr. I.* (Weltpolit. Handbuch). München, 1921.

³⁰⁾ *Weltwirtschaftliche und politische Erdkunde* Boroszló, 1919, 98—
140. lk. Idézve látom még Littig-Vogel: „Die geogr. Grundlagen d. Staaten-
bildung u. weltpolit. Fragen“ a Geistbeck-féle Lehrbuch IX. kötetében. Schöne
helyébe az „Aus Natur u. Geisteswelt“ sorozatban Vogel *Politische Geo-
graphie*-ja kerül; ezideig csak jelezve látjuk, közeli (?) megjelenését.

³¹⁾ Czirbusz (*Geopolitika*. 57 lk.) egyenesen „a nemzetek haláláról“
elmélkedik.

³²⁾ H. Offe, *Politische Weltkunde* (1917) c. füzetében (30. l.) nem is az
igazságot tekinti végcélnek, a tudást, hanem „Endziel bleibt die Schulung im
geographisch-politischen Denken.“ Ez ismeretanyag nélkül ürességekre
vezethet.

Általában súlyos az, hogy a különben máris roppant heterogén földrajz annyi mindent vállal. Annál örvedetesebbnek talál-
tam, hogy újabban Kjellén látott hozzá a problémakör szigorúbb
összeállításához (*Grundriss* 1920) holott előbb is már⁸⁵⁾ különös
gonddal vizsgálta a földrajzi tényező jelentését a politikai tudom-
mány keretébe illesztve.

Az államföldrajzban csak háromféle problémát lát: 1. a
birodalom *helyzete*, 2. *alakja* (látni fogjuk mennyi van ebben)
és 3. területi *összetétele* (nála „fiziopolitika“) problémáit. Látni
fogjuk, hogy ez kissé kevés, de valóban centrális kérdés mind s
nem is keveredik össze, mint Supannál, heterogén kérdésekkel.
Mindenekelőtt az első kérdésre térünk ki, a helyzet kérdésére.

(A) *A helyzet és fekvés*. Nem oly világos ez, mint első tekintetre
látszik, sem általában, sem az államföldrajzban. Sőt éppen ez a
kérdés fényesen dokumentálja: mennyire könnyedén dobálóztak
fogalmakkal anélkül, hogy átgondolták volna, mennyi zavar kelet-
kezik, ha hanyatt-homlok járnak-kelnek misztikus tételek közepett.

A „helyzet“ kérdése mindenekelőtt a) szubjektív kifejeződés-
ben tárgyalható: az illető közösség a maga helyzetét hogyan
látja (geopszichológiai kérdés); b) objektíve, hogy a helyes kon-
statálás a helyzetre nézve mit mond. Igen érdekes megfigyelni,
hogy Ratzeltől Supanig hogyan gondolkoztak e felől.

Ratzel⁸⁴⁾ a maga első — és töredékes — meglátásait az
objektív helyzetre nézve így vázolja fel: „A föld minden részlete
országainak és népeinek átszármasztat a maga sajátosságai-
ból s így ismét e részek minden részlete is — mindig a *helyzet* sze-
rint“. — Tovább: „a helyzet *kölcsönhatást* is jelent. A népekről
vallott szerves felfogásunk lehetetlenné teszi azt, hogy a helyzetet
halotti egymásmellettségnek fogjuk fel (!), ez inkább a hatásadásnak,
és hatáselfogadásnak élő vonatkozása“. „A helyzet így tartalomban
a leggazdagabb földrajzi fogalom. A helyzet túlsúlya minden más
földrajzi ténnyel szemben a népeket illetőleg arra kényszerít,
hogy a helyzet megfontolását minden másnak eléje helyezzük.“

Ratzel kétféle helyzetet különböztet meg. „A *természeti helyzet*
a Föld valamely oldalához, zónájához, földrészéhez, félsziget-
hez, szigettengerhez, szigethez, oázishoz való hozzátartozás, helyzet
tengerhez, vagy tengerben, helyzet tóhoz, folyóhoz, sivataghoz,
hegységekhez, helyzet völgyön, hegyen (sic); minél szilárdabb

⁸⁵⁾ *Der Staat als Lebensform*. 2. kiad. 1917.

⁸⁶⁾ *Anthropogeographie*. 3. kiad. I. 137 lk.

(stärker³⁵) a természeti helyzet, annál önállóbb a nép." Ezzel szemben a másik helyzet: helyzet a szomszédokkal szemben. „Minél szorosabb (stärker) a *szomszédos helyzet*, annál függőbb valamely nép szomszédaival szemben, annál erőteljesebben gyakorolhat visszahatást bizonyos körülmények között.” — Ratzel minden olvasója kiérzi, mennyire küzd ő a kifejezésekkel. Distinkciói homályosak; melyeket nem idéztünk, azokban még homályosabbak, nem egyszer érthetetlenek. Amit ő „természeti“ helyzetnek mond, több ízben nem egyik *terület* helyzete egy másik *területhez*, aminő pl. a „szomszédos“ helyzetben nyilvánul, hanem egyszerűen a *földplasztika* hatása (tehát mondhatjuk, geomorfológiai kérdés a kultúrföldrajzban). Ilyen pl. helyzet „*völgyön*“, helyzet „*hegyen*“ Nem csak Ratzelnél, másoknál is bántó a homályosság.

A „helyzet“ úgy véljük általában *vonatkozást* kifejező fogalom (vonatkozásfogalom), s a „fekvés“ is az. Ha különös tekintettel a szomszédokra vagyunk, „*szomszédos helyzetre*“, távoliaknál „*világhelyzetre*“ vonatkozólag állapítunk meg valamit³⁶). A szóhasználat Ratzelnál sokszor kibogozhatatlanul homályos³⁷). A *külső* területhez való vonatkozás elhalványodásának kifejezése volna a *fekvés* („Lage“), de *ítle a helyzet a közönséges szóhasználatban sajnos, teljesen nem választható el*. A helyzet — írja Ratzel³⁸) — „*bedeutet eine in Einnehmen und Ausstrahlen lebendige Beziehung*“, s itt látjuk, hogy amaz „*eleven*“ vonatkozás nem maga a helyzet kifejezése, hanem *abból* adódik. Másutt szintén *vonatkozásra* gondol, amikor a helyzet megállapítását „*klasszifikáló*“ tevékenységnek véli, ahol t. i. a tágabb *fogalomkörből* (nála tévesen a tágabb valóság részről³⁹) a közelebbire megyünk (félgömb, zóna, földrész, tenger stb.).

A vonatkozások szerinte⁴⁰) háromfélék lesznek: 1. vonatkozás a természethez, 2. a helyzetek vonatkozásai egymáshoz (sic) és 3. politikai vonatkozás. „A fekvés — írja továbbá — az első és egyszerűbb, a *világhelyzetben* ehhez hozzájárul a természeti feltételeknek és felszereltségeknak összessége, mellyel állam, vagy nép a világösszefüggésbe van állítva. Ez értelemben ez utóbbi magában foglalja egy országnak helyzetét *vagy* fekvését (sic) a Földön a

³⁵) A kifejezés ingatagsága mutatja, hogy Ratzel, az első gondolkozók között a reális hatásviszonyok minőségét még nem látja kellő tisztaságában.

³⁶) Ez felelne meg a „Stellung“-nak a „Weltstellung“-fogalmában: ámde a Lage (fekvés) szó már benne van közvetlenül ebben: „Nachbartage“.

³⁷) V. ö. *Polit. Geogr.* (1903) 268. l. ³⁸) U. o. 260.

³⁹) *Polit. Geogr.* 266. l. ⁴⁰) U. o. 262. l.

földgömbön való helye szerint is, az országokhoz, vagy tengerekhez való szomszédsága szerint is, *magában foglalja alakját*, partjait, *határait* (sic!), talaját, vízrendszerét, klímáját, végül növény- és állatvilágát.“ Ennyi minden volna a „helyzet“ fogalmában!

Nem igen érthetjük tehát Vallaux⁴¹⁾ dicséretét: „la théorie de la position chez Ratzel est moins critiquable que celle de l'espace parrcequ' elle se tient beaucoup plus près de la réalité des choses. C'est un heureux correctif à la théorie de l'espace.“ Ratzel ellenkezőleg e téren is csak ingadozó járású kezdeményező s egész Supanig — 20 évig — kell várunk, míg valaminő tisztulást konstatálhatunk a fogalmak terén.

Supan szerint háromféle helyzetről beszélhetünk: 1. *matematikai helyzetről*. Nem más ez, mint földgömbünk egészéhez viszonyított helyzet, annak matematikai beosztásához mérve az egyes tájakat, vagy pontokat. Legfontosabb természetesen az egyenlítőhöz viszonyított helyzet, amiben igen sok adható meg: a klíma, a növényzet stb. minősége.

2. A *földrajzi helyzetet* Supan jól definiálta, (de sajnos, rosszul választott példával azonnal homályossá teszi). Definíciója úgy hangzik, hogy: „értjük rajta egy földrajzi objektum helyzetét [viszonyát] más tetszés szerinti objektumhoz.“⁴²⁾ Földrajzi objektum pl. az orosz sztyep-táj és a Fekete-Tenger. Ez viszonyítva egymáshoz a kettő „helyzetét“ teszi ki. Supan pedig oly példát használ, ahol nem helyzetről van szó mérve valami *máshoz*, hanem fekvésről *valamin*; ilyen annak a kérdésnek vizsgálata, hogy a felszíni forma (!) közlekedést előmozdító-e és mennyiben. Miként Ratzelnél, ez is voltaképp a felszíni forma⁴³⁾, a plasztika hatása (tehát *kultúrgeomorfológiai* kérdés). Továbbá ez általános *kultúr-földrajzi* kérdés és nem *államföldrajzi* probléma.

Végül 3. a helyzet lehet *politikai helyzet*, t. i. viszonya egyik *államnak* a másikhoz⁴⁴⁾, pl. Németausztriának Németországhoz, esetleg viszonya egyik államnak más hatalom szférájába is eső területhez, pl. Oroszország viszonya a Földközi-Tengerhez. Ez volna ma körülbelül a kutatás elért fogalmi színvonala. De igazat kell adnunk még ma is Vallauxnak⁴⁵⁾: la théorie de la position est incomplète. Elle doit être elargie, assouplie et diversifiée.

⁴¹⁾ *Le sol et l'État*, 1911. 166.

⁴²⁾ *Leitlin.en*, 52. l.

⁴³⁾ Czirbusz *Geopolitika* 14. l.-on szintén fizikai *felépítésről* (sic) beszél.

⁴⁴⁾ Kjellén *System*, 64. l. ez utóbbira van tekintettel.

⁴⁵⁾ *Le sol et l'État*, 172. l.

Ma még alig lehet határozott gondolatformába önteni megállapításainkat, hiszen, mikor a kutató, mint Supan, már helyes nyomon van is, még téves csapásra térhet, mert hiányzik fogalomrendszerünk szilárd felépítése. Hogy tehát az eddig elérteteket tisztán lássuk magunk előtt, összefoglaljuk a mondottakat. Háromféle problémát találtunk. Az első

a) az a *geopszichológiai* kérdés, hogy a lakosságnak minő tudata van a maga helyzetéről; e kollektív tudat homályos érzés-s nem valaminő világos teória. Ezért ama társas életünkben szereplő (kollektív) mozzanatot „helyzetérzésnek” mondhatjuk. A magyar helyzetérzésben kétféle mozzanat emelkedik ki; 1. a keleti-nyugati kultúrterület határánállás, 2. a Duna medencéihez való hozzátartozás és még eddig *nincs* kidomborodva köztudatunkban az, minő hatást gyakorolnak agrárországunkra a szomszédos gabonavidékek, a „délkelet-európai gabonakamra” több tájai.⁴⁶⁾

b) Második probléma az, hogy a Föld felszíni formája, plasztikája hogyan hat. Úgy véljük, hogy akkor, amidőn *vízszintes irányban* hasonlítunk össze, kapcsolunk részleteket, „helyzetet” illetőleg vizsgálódunk. Akkor pedig, amikor *vertikálisan* kapcsolunk, valaminek a „fekvését” elemezzük. A földplasztika hatása tehát a fekvés kérdéséhez tartozik, s ez morfológiai kérdés az államföldrajzban is.

Végül c) a *tulajdonképpeni helyzet*, amint az *objektíve* megállapítható, a következő problémákra tagolódik:

A) Szomszédos helyzet. B) Világhelyzet.

- 1) matematikai helyzet;
- 2) fiziogeográfiai helyzet;
- 3) politikai (földrajzi) helyzet.

A két utóbbinál pedig a főkülönbség a következő: a fiziogeográfiai helyzetnél két táj viszonyát kutatjuk, pl. kutatjuk az Erdélyi Medence viszonyát a romániai alföldhöz, vagyis, Supannal szólva vizsgáljuk két „földrajzi objektum” viszonyát egymáshoz; a politikai helyzetnél pedig viszonyítunk két államot egymáshoz, pl. Bulgária helyzetét Jugoszláviához, Görögországot Angliához. Lehet továbbá, hogy még politikai földrajzi helyzet-vizsgálat az is, amidőn pl. a Fekete-Tenger viszonyát a török államhoz kutatjuk

A helyzet problémája mindenkép súlyos *faktum-kérdés*, csaknem *fátum-kérdés*. A Duna a Fekete-Tengerbe ömlik, s nem az

⁴⁶⁾ Erről más alkalommal szándékozunk megemlékezni.

Adriaiba, — változhatatlan tény, s minden idők generációjának bele kell nyugodnia. Pedig mennyit jelentett volna nekünk az *adriai* Duna-torkolat, mennyi napfényes renaissance-hatást, mennyi közelebbi kultúrhatást hozott volna az, de talán gyorsabb ütemű háborúkat is. „A Duna-táj bús villámhárító, fél-nemzetecskék számára készült szégyenkaloda“, mondja egyik pesszimista költőnk s hozzájósolja: „Sohse lesz másként, így rendeltetett!“ *Ennyi* fatalizmusra még sincsen okunk. A helyzet fix pont, mely körül a világtörténeti események körben foroghatnak, de ha az Alpok pl. megkerültettek minden kultúrhullámot, mely *Délről* jött, s hozzánk érkeve már „művelt *Nyugat*“-nak számít, mégis az emberi akarat, s a szellemi erő dominál, nem pedig a halotti gesztussal intő „helyzet“. Amidőn pedig — a XIX. században — elérkezik a világiorgalom, a helyzet addig szuverén tényezője is alacsonyabb rangra süllyedt alá. A világgözközeledés helyzet-komplikáló s így helyzet-feloszlató is.

(B) *Az állam alakja, mint az államerő függvénye.* Miután Kjellén az állam helyzetének kérdését (e tárgykört ő új szóval „topopolitikának“ nevezi) tárgyalás alá vette, következő problémául az állam alakjának (gör. morfé), tehát — új szóval; az államföldrajzi „morfológiának“ tárgyalását tűzi ki. Tanulságosan nyilvánul meg itt az, mennyire másképpen tekint e problémára Supan és Kjellén, Supan régimódiisan műszavakat gyárt, melyekkel az alakokat körülírja. Nem veszi észre, annak minő kevés értelme van, ha az államokat *geometriai* alakzatokhoz hasonlítja: Uruguay háromszög. Kína kör, Spanyolország „csaknem négyzet“, az Egy. Államok, az Orosz birodalom négyszögek, Franciaország ötszög. E nagyon is elavult hagyományt félbe kell szakítanunk gyökeresen. Ne osztályozzunk. Minden állam alakja szabálytalan, azt nem lehet szavakra lefordítani, azt a térképről le kell olvasni.

Supan pl. Chiléről azt mondja, hogy az *hosszanti állam*. S ugyanezt mondja Itáliáról! A régi Ausztriát „körülfogónak“ mondja, mint a régi Romániát, mások sarlóformájúaknak mondhatják. Czirbusz is követte ezeket a külsőséges műszavakat (hozzá rossz fordítással). Az állam alakjának milyenségét ne osztályozzuk, hanem annál mélyebben kutassuk a *miértjét*. Itt számos alkalommal sokkal több történelmi okot találunk, mint geográfiaiit vagyis kifejezetten láthatjuk azt, hogy az államterület „alakja“ *nem pusztán* geográfiai kérdés. Itt egy pillantást kell vetnünk az *állam mívoltjának* kérdésére.

Az állami tömörülést azon az alapon lehet megértenünk, hogy minden állam *sajátságos feltételekből erőt merítő és koncentráló kollektív alany*, mely képes önmagát fenntartani és önmagát szabályozni. Társas (kollektív) alany a állam is, mint annyi más, pl. egyesület, szervezet, de egészen specifikus állami szervezet, *államalany*. Ha nem az állam jogi mivoltára tekintünk, mint az szokásos, hanem államszociológiai mivoltára, mint Kjellén⁴⁷⁾ is, úgy még sokat kell hozzátennünk, hiszen ma már túl vagyunk az organicista felfogáson, melynek még Ratzel is hódolt („bodenständiger Organismus“). Itt, a „kollektív alanyok“ kérdésénél ismét érezzük, hogy a kultúrföldrajz *kapcsolattudomány*, a földrajz és szociológia problémái *állandó* kapcsolatban vannak⁴⁸⁾.

Az állami és nem-állami kollektív alanyok (szervezetek) között azonban valaminő *elvi* határt kell felkutatnunk. A nem-állami kollektív alanyok ugyanis lehetnek *társadalmi* „szervezetek“, lehetnek u. n. amorf egyesülések, minő például a tömeg. Ezeket kizárjuk és most már figyelmünket a „testületekre“ fordítjuk. A testületek között vannak társadalmi szervezetek, s állami szervek, melyeknek szervezeti formájuk nem eredeti, mint az államé, hanem leszármazott. Eredeti, vagy közvetlen testület⁴⁹⁾ az állam. Itt van a *jogi* határ állam és nem-állam között. Mindez azonban még csak jogászai meghatározás lévén, keresnünk kell az állam oly meghatározását, amely azt is megmondja nekünk, hogy az állam honnan meríti — nem jogi *formáját*, hanem — tartalmát, *erejét*. Mindenféle célnak szolgáló definíció itt nem lehet célunk, hanem olyan, mely a mi kutatásunkat a legbiztosabb irányba fogja terelni. Így azt mondhatjuk: az állam oly kollektív alany, oly „eredeti“ testület, melynek célja jogi és hatalmi eszközökkel *erőkoncentrációt* hozni létre; mint jogi alakulatban, az emberi élet követelményeinek tisztelete áll legelső helyen, mint hatalmi alakulatban önmaga fenntartása; az állam hivatott ezek szerint a társadalmi

47) Úgy a „Staat als Lebensform“-ban, mint a Grundrissben Kjellén ezt akarja. Azonban e törekvésének mivolta homályos előtte, mert *nem látja a kérdés beállításának tudományelméleti alapját*. Az államszociológia tiszta „valóságtudományi“ alapon dolgozik. Ebben különbözik a „normatív“ elemekkel átszőtt jogász-felfogástól!

48) V. ö. dolgozatunkat *Mileu-elmélet, kultúrföldrajz és a mai szociológia*. „Föld és Ember“, I. évf. 1. szám.

49) Az utóbbi terminusra nézve v. ö. R. Redslob. *Abhängige Länder*, 1914. 4. fejt.